

Χάρης Μπαμπούνης
Δρ Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας

*Αττικά Νοτιοανατολικά στην Περιήγησιν της Ελλάδος
του Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού,
οι ιστοριογραφικές αναφορές και η αξιοποίησή τους
στη διδακτική της τοπικής ιστορίας*

ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ της ΝΑ. Αττικής απέδειξαν μέσα στην ηλικιακή διαδρομή των δεκαπέντε ετών, των πέντε μηνών και των είκοσι τεσσάρων ημερών τους, ότι, αφού αντιμετώπισαν όλα τα προβλήματα που διαπιστώνονται στην εξέλιξη κάθε ζώντος «οργανισμού», όχι μόνο ενηλικιώθηκαν αλλά και προώθησαν ερευνητικές σκοποθεσίες, κατέτειναν στην πολιτισμική προαγωγή της ΝΑ. παράκτιας και Αττικής ενδοχώρας και πρόβαλαν συγχρόνως αναπτυξιακούς προβληματισμούς. Αν θεωρηθεί ότι «η ιστορία που είναι κριτής του κόσμου», κατά τη θέση του Michelet, «έχει χρέος να αποβάλει το σεβασμό»,¹ τότε οι νεωτερικές ερευνητικές επεξεργασίες και οι νέες συστημικές προσεγγίσεις παρεμποδίζουν τη συγγραφική εθιμοφροσύνη και οδηγούν στην αναζήτηση ερμηνευτικών εργαλείων που αποκρυπτογραφούν τους μηχανισμούς και τη λειτουργία των οικονομικών συνθηκών, των κοινωνικών σχηματισμών και διαστρωματώσεων, των πνευματικών προσανατολισμών, των εκάστοτε ιδεολογικών αναζητήσεων και των αξιακών οριζόντων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, προσφέρουν πεδία ανασύνθεσης, υπό νέους όμως όρους, της ιστορικής –στην ευρύτατή της διάσταση– πραγματικότητας.

Η θεματολογία της 9ης Επιστημονικής Συνάντησης, σε συνδυασμό με τους εγκρατείς επιστήμονες που την υποστηρίζουν, και την εύλογη ερευνητική ένταση που αναδίδει και αναδύεται από το Λαύριο του άχρονου χρόνου και της ανθρωπιστικής μνήμης, του Λαυρίου του μόχθου, του πάθους και της έντασης, του Λαυρίου των συλλογικών αναμνήσεων, της προβολικής μνήμης και της διαπροσωπικής περισυλλογής, αυτή η θεματολογία παρέχει ευμενείς κατ' αρχάς οiwονούς και εμ-

1. Φ. Ηλιού, «Οι ασέβειες του ιστορικού», *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1994, σ. 31.

φανείς τις ενδείξεις των προθέσεων και των τεκμηρίων. Με την ανακοίνωσή μου επιχειρώ να παρουσιάσω τις γεωγραφικές, γεωφυσικές, αρχαιολογικές και ιστορικοκοινωνικές συνιστώσες της *Περιηγήσεως της Ελλάδος* του Διονυσίου Πύρρου του Θεσσαλού, που αφορούν τη ΝΑ. Αττική, με την πρόθεση τα γραφόμενά του, αφενός μεν να σχολιασθούν και να αξιολογηθούν, αφετέρου δε να εκτιμηθεί η δυνατότητα της διδακτικής τους διαθεσιμότητας στην τοπική ιστορία.

Όπως δηλώνεται και από το πατριδωνυμικό παρεπίθετό του, ο Διονύσιος είναι Θεσσαλός και γεννήθηκε το 1777 στο χωριό Καστανιά των Τρικάλων.² Το αρχικό του επίθετο ήταν Πούρος ή Μπούρος,³ το οποίο μετά την εφηβεία του μετέτρεψε σε Πύρρος, κατά την αρχαϊκή συνήθεια της εποχής του, την τάση του προγονομνημικού μετασηματισμού των ονομάτων ή την προτίμηση της απευθείας ονοματοδοσίας με αρχαιοπρεπείς αποκλήσεις κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η βασική του εντρύφηση στα γράμματα εκκινεί από τους Ελληνοδιδασκάλους του τόπου του και ακολούθως ενισχύεται σημαντικά στα Μετέωρα⁴ όπου χειροτονήθηκε ιεροδιάκονος, στα Τρίκαλα (με διδάσκαλο τον Στέφανο Στάμκο⁵), στον Τύρναβο (με διδάσκαλο τον «Σωκράτη»⁶ του Τυρνάβου Ιωάννη Πέζαρο), στις Κυδωνίες, όπου δίδασκε ο Βενιαμίν ο Λέσβιος, και στη Χίο,⁷ όπου παρέδιδε μαθήματα ο συντηρητικός παιδαγωγός Αθανάσιος Πάριος.⁸ Στη διαμόρφωση της θρησκευτικής του συνείδησης και της ευρύτερης κουλτούρας του συνέβαλε, επίσης, η μετάβασή του στο Άγιο Όρος⁹ και η παραμονή του

2. Κ. Δ. Μπίτας, *Διονυσίου Πύρρου του Θεσσαλού Ελλάδος Περιήγησις: Αιτωλικά*, εκδ. «Σείριος», Αθήναι 1975, σ. 7.

3. Αθ. Θ. Φωτόπουλος, «*Διονυσίου Πύρρου του Θεσσαλού Περιήγησις της Ελλάδος: Αρχαϊκά*, από χειρόγραφο της Συλλογής Γιάννη Βλαχογιάννη των Γενικών Αρχείων του Κράτους», *Επετηρίς Καλαβρύτων* 8 (1976), σ. 81.

4. «“Περιήγησις ιστορική και βιογραφία Διονυσίου Πύρρου του Θεσσαλού – Ιατροδιδασκάλου και Πατριαρχικού”, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Α. Γκαρπόλα 1848», σ. 8: «Ἠλθομεν και ανέβημεν εις το υψηλότερον μοναστήριον των Μετεώρων της Μεταμορφώσεως καλούμενον...».

5. Ο Ανδρ. Εμμ. Κεραμιδάς διατυπώνει την άποψη ότι πρόκειται για τον λόγιο διδάσκαλο από τα Αμπελάκια της Θεσσαλίας Στέφανο Σταμκίδη. (Ανδρέας Εμμ. Κεραμιδάς, *Διονυσίου Πύρρου του Θεσσαλού Αργολικά, από ανέκδοτο χειρόγραφο της Συλλογής Γιάννη Βλαχογιάννη, των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, εκδότης Ηλίας Καμπανάς, σ. 10· πβ. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί τουρκοκρατίας*, τ. Α', Αθήναι 1936, σ. 110, 126, 127, 137, 151, 230, 232, και Π. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, εν Αθήναις 1924, σ. 206-208.)

6. Κ. Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων...*, Βιέννη 1832, τ. 12, σ. 583. Βλ. και «Περιήγησις ιστορική και βιογραφία Διονυσίου Πύρρου...», ό.π., σ. 8.

7. Κ. Ι. Άμαντος, *Τα γράμματα εις την Χίον κατά την τουρκοκρατίαν 1566-1822*, Πειραιεύς 1946, σ. 143.

8. «Περιήγησις ιστορική και βιογραφία Διονυσίου Πύρρου...», ό.π., σ. 30.

9. «Περιήγησις ιστορική και βιογραφία Διονυσίου Πύρρου...», ό.π., σ. 10-11.

στην Κωνσταντινούπολη, όπου άσκησε το επάγγελμα του οικοδιδάσκαλου, αναδείχθηκε σε επισκοπικό γραμματέα του Χαλκηδόνης Ιερεμίου και χειροτονήθηκε ιερέας από τον Γέροντα Δερκών Γρηγόριο.

Σε ώριμη για την εποχή του ηλικία –πλησίαζε τα 30– ο Πύρρος εγγράφεται στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου της Παβίας. Στο διπλωματικό του χρυσόβουλο αναφέρεται, μεταξύ άλλων, «ότι ο Κύριος Διονύσιος Πύρρος Έλλην, με το να ηκολούθησε πολλά αξίως... τας σπουδάς και μαθήσεις του... είναι κηρυγμένος δόκτωρ: ήτοι Διδάσκαλος εις την Ιατρικήν και Χειρουργίαν...».¹⁰ Οι εξειδικευμένες επιστημονικές γνώσεις που απέκτησε στην Ιταλία, ήταν όχι μόνο θεωρητικές αλλά και πρακτικές, δεδομένου ότι πέντε μήνες το χρόνο και για επτά συναπτά έτη ασκείται στα νοσοκομεία του Αγίου Αμβροσίου στο Μιλάνο και σε ανάλογα ιδρύματα που είχαν ιδρύσει οι μοναχοί του τάγματος του Αγ. Ιωάννου των Οσπιταλίων της Ιερουσαλήμ.¹¹ Ο πνευματικός του ορίζοντας ενισχύθηκε περισσότερο από τις επισκέψεις του και την περιήγησή του πολλών ονομαστών πόλεων της Ευρώπης, όπως της Ρώμης, της Νεάπολης, του Λιβόρνου, της Φλωρεντίας, της Τεργέστης, της Βενετίας και της Βιέννης.

Με τη διπλή ιδιότητα του ιατρού και του διδασκάλου, ο Διονύσιος θα βρεθεί σχεδόν αμέσως ύστερα στην Αθήνα κατ' αρχάς και στην Κωνσταντινούπολη αργότερα. Στην Κωνσταντινούπολη, μάλιστα, διετέλεσε προσωπικός ιατρός του

10. Το Χρυσόβουλον του Πανεπιστημίου της Παύιας αναφέρει αυτολεξεί: «Ο μεγαλοπρεπέστατος των ωφελίμων επιστημών, και επιστημονικών έργων, του εν Παύια Παγκοίνου Βασιλικού Πανεπιστημίου, και το Πάγκοινον Βασιλικόν Πανεπιστήμιον όντες παρακαταθήκη των ευγενών διατάξεων και πανεπιστημιακών βαθμών, και της κοινής οικειότητος, εις την κρίσιν των λαμπρών αξιών, έχουσι σκοπόν να λαμπρύνωσι τας επιστήμας και να υπερασπίζονται την γύμνασιν και την μεταχείρησιν αυτών, των πλέον ωφελίμων εις την ζωήν επιστημών. Λοιπόν με την ενέργειαν του πραγματικώς ενωμένου συστήματος των ιατρικών επιστημών, γνωρίζουσι κάλλιστα με εντελεστάτους και πλήρεις τας ψήφους, τας ειρημένας συνθήκας διά τας λαμπράς πράξεις και δηλοποιούσιν, ότι ο Κύριος Διονύσιος Πύρρος Έλλην, με το να ηκολούθησε πολλά αξίως, και με καλήν διαγωγήν τας σπουδάς και μαθήσεις του, είναι κεκοσμημένος με την Λαύρεαν: ήτο με τον Στέφανον, και είναι κηρυγμένος Δόκτωρ: ήτοι Διδάσκαλος εις την Ιατρικήν και Χειρουργίαν, και διά να έχη αξιόπιστον δικαίωμα, ώστε να απολαμβάνει εις το βασίλειον τούτο και αλλαχού, όπου τύχη, από όλα τα προτερήματα, τα οποία αρμόζουσι διά την αξίαν και διά την συνήθειαν εις τους στεφανωμένους, τω εδόθη το παρόν Χρυσόβουλον επεσφραγισμένον με την μεγάλην σφραγίδα του Παγκοίνου Πανεπιστημίου και με τας τακτικάς υπογραφάς των ακολούθων διδασκάλων. Εδόθη από το μεγάλο ταμείον του Παγκοίνου Βασιλικού Πανεπιστημίου της Παύιας. Τη 14 Απριλίου του 1813 έτους. Πέτρος Κομφιλιάκης, Πρύτανις, ηγεμών και Υπερασπιστής τούτου του Βασιλικού Πανεπιστημίου. Πέτρος Ζιπάρης αρχιγραμματεύς και οι λοιποί άπαντες διδάσκαλοι του αυτού Πανεπιστημίου». Βλ. «Περιήγησις ιστορική και βιογραφία Διονυσίου Πύρρου...», ό.π., σ. 54-55.

11. «Περιήγησις ιστορική και βιογραφία Διονυσίου Πύρρου...», ό.π., σ. 56.

Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε' (1818-1821).¹² Εκεί, όμως, που ανέπτυξε ιδιαίτερη ιατρική και παιδαγωγική δράση είναι η Αθήνα (1813 και 1814).¹³ Συγκεκριμένα, ο Πύρρος αποδέχθηκε την πρόταση του επισκόπου Αθηνών Γρηγορίου (Μυτιληναίου) Δ' του Λεσβίου, του ηγουμένου της Μονής Πετράκη Διονυσίου και της Φιλομούσου Εταιρείας των Αθηνών να διδάξει τους εγχώριους μαθητές με αντιμισθία 1.000 δίστηλα κατ' έτος,¹⁴ από τα οποία η Φιλόμουσος Εταιρεία θα πλήρωνε το 1/3 και τα υπόλοιπα η μονή Πετράκη.¹⁵ Ο Πύρρος, προφανώς, ήταν από τους πρώτους διδάσκαλους του «Επιστημονικού Γυμνασίου της Αθήνας», το οποίο είχε συστηθεί την 1η Σεπτεμβρίου 1813 και διερμήνευε την προσδοκία των Αθηναίων «να είδωσι τας επιστήμας να επιστρέψωσι πάλιν στη γη τους».¹⁶ Είναι, επίσης, γεγονός αποδεδειγμένο ότι ο Πύρρος εμπνεύσθηκε και υλοποίησε τη δημιουργία βοτανικού κήπου της πόλης «με 300 ειδών βότανα». Χαρακτηριστική αλλά και εντυπωσιακή για ιερωμένο είναι η αρχαιοπρεπής αλλά και με ιδεολογικά και παιδαγωγικά ερεθίσματα ιδέα του να μετονομάζει τους μαθητές του από Ιωάννη, Παύλο, κλπ. σε Περικλή, Θεμιστοκλή ή Ξενοφόντα. Ο Πύρρος πίστευε ότι «εις τα νέα ταύτα αισθήματα αι καρδία όλων των μαθητών μου έχαιρον και τρόπον τινά εσκίρτον από την χαράν τους», και «περιμένονσι με ανησυχία πότε και πότε να τελειώσωσι τας σπουδάς των και να γένωσι φιλόσοφοι».¹⁷

12. Σωτ. Ν. Αθανασιάδης, *Ελλάδος περιήγησις – Μεσσηνιακά, από χειρόγραφο αποκείμενο εις τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη)*, Αθήνα 1984, σ. 3. Κ. Δ. Μπίτας, *Διονυσίου Πύρρου...*, ό.π., σ. 8.

13. Ο Πύρρος, όταν αυτοβιογραφείται υποστηρίζει ότι «ουδείς εξ Ευρώπης και επιστημονικός διδάσκαλος ήταν έως τότε, ειμή εγώ εις τας Αθήνας και ο Σοφianoπούλος εις τας Πάτρας της Αχαΐας» («Περιήγησις ιστορική και βιογραφία Διονυσίου Πύρρου...», ό.π., σ. 72).

14. Π. Χαραλαμπόπουλος, *Ανδρίτσεινα – Φιγάλια – Ναός Επικουρίου Απόλλωνος (ἀνέκδοτο απόσπασμα από τα «Αρκαδικά»). Χειρόγραφο της Συλλογής Γιάννη Βλαχογιάννη αποκειμένης στα Γενικά Αρχεία του Κράτους*, Αθήνα 1978, σ. 11. Ανδρ. Κεραμιδάς, *Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού, Αργολικά...*, ό.π., σ. 12-13.

15. «Περιήγησις ιστορική και βιογραφία Διονυσίου Πύρρου...», ό.π., σ. 69.

16. Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την καποδιστριακή περίοδο. Διοικητική οργάνωση και εκπαιδευτική λειτουργία*, εκδ. «Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», Αθήνα 1999, σ. 67.

17. Διονυσίου Πύρρου Θετταλού «Περιήγησις της Ελλάδος και πόλεμοι αυτής, Αρχαίοι και Νεώτεροι: Τόμος Πρώτος», (στο εξής Π.Θ.-Π.), σ. 65. Βλ. και «Περιήγησις ιστορική και βιογραφία Διονυσίου Πύρρου...», ό.π., σ. 71-72: «*Εν μιά των ημερών έκαμα εις την σχολήν μου μίαν ακαδημίαν, όπου ήλθον όλοι οι μαθηταί και οι άρχοντες της πόλεως, τότε εις γραμματεύς ο κύριος Στάμας παπ. Σεραφείμ επροσκάλει τον μαθητήν κατ' όνομα, και αυτός επαραστάνετο ευθύς, εγώ δε λαβών ένα κλάδον της δάφνης, και ελαίας τον έδιδον εις τον μαθητήν, εν ταυτώ τω έδιδον εγγράφως και τω έλεγον, "ιδού τώρα, δεν είναι το όνομά σου πλέον Ιωάννης, ή Παύλος κ.λπ. αλλ' είναι Περικλής, ή Θεμιστοκλής, ή και Ξενοφόν και τα λοιπά: λοιπόν φοβού τον Θεόν, βοήθησον την πατρίδα σου, αγάπα και την φιλοσοφίαν", και ούτως αναχωρούντος του μαθητού, όλοι εφήμουν αυτόν λέγοντες, Ζήτω ο Περικλής, ή ο Θε-*

Η έναρξη της Επανάστασης του 1821 ευρίσκει τον Πύρρο στην Κωνσταντινούπολη. Μετά τον απαγχονισμό του Πατριάρχη διαφεύγει στο Άγιο Όρος και αναδεικνύεται από τους πρωταγωνιστές της αποτυχημένης, τελικά, προσπάθειας να αναπτυχθεί το επαναστατικό κίνημα στο Αγίον Όρος.¹⁸ Τις εξελίξεις του Αγώνα τις ζει ακολούθως από τις Σποράδες, την Ύδρα, τις Σπέτσες¹⁹ και τα Κύθηρα. Σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα προσφέρει υπηρεσίες ως πνευματικός, ως διδάσκαλος και ως ιατρός.²⁰ Ο Υπουργός Εσωτερικών, ο οποίος είχε αναλάβει θεσμικά και τις εκπαιδευτικές αρμοδιότητες,²¹ ο Γρ. Δικαίος-Παπαφλέσσας, την 1η Αυγούστου του 1823, θεώρησε εγγράφως ως επωφελή τη διδασκαλική και ιατρική παρουσία του Πύρρου στο Επαναστατημένο και επαναστατικά ελεύθερο έθνος.²²

*μιστοκλής χειροκρότουν και τας χείρας αυτών· εις την τερπνήν εκείνην θεωρίαν και νεωτερισμόν, άπαντες οι παρευρεθέντες εχάρησαν χαράν μεγάλην· τοιαύτας ευγενείς συναθροίσεις και ακαδημίας κάμουνσι συνεχώς εις την Ευρώπην προς άμυλλαν των πολλών· μάρτυς των λεγομένων μου εισίν ακόμη πολλοί ζώντες μαθηταί μου, ο κύριος Γεώργιος Ψύλλας, ο νυν ευκλώς τιμά την πατρίδαν του με το υψηλόν αξίωμα του ισοβίου γεροστιαστού, τούτου του ανδρός ο πατήρ ήτον πένης μεν και πτωχός, πλην πολίτης τίμιος και ο υιός του με την αρετήν του και προκοπήν του εχρημάτισεν εις τσαύτα βασιλικά υπουργήματα· ναι εισί μεν και άλλοι υπουργοί και υπάλληλοι βασιλικοί αμαθείς όντες, πλην μηδόλως χαιρουσιν υπόληψιν· μαθητής μου τότε εχρημάτισεν και ο νυν Δήμαρχος των Αθηνών ο κύριος Σπυριδάκης, Στάμος ο Παπά Σεραφείμ, ο Παπά Αγαθάγγελος, Μ. Βοζίκης, Ιωάννης Βλάχος, ο Ξενοφών κ.λπ.». Πβ. και Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, εκδ. «Βάνιας», Θεσσαλονίκη 1991, σ. 260-261.*

18. «Περιήγησις ιστορική και βιογραφία Διονυσίου Πύρρου...», ό.π., σ. 9.

19. Ανδρ. Κεραμιδάς, *Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού, Αργολικά...*, ό.π., σ. 14.

20. Π. Κ. Τσιτσιλίας, *Η ιστορία των Κυθήρων*, εκδ. «Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών», τ. Β', Αθήνα 1994, σ. 213. Γ. Ν. Λεοντίνης, «Η εθνική και κοινωνική δράση του Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού στα Κύθηρα και η τοπική πραγματικότητα», *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, τ. Γ', Αθήνα 2000, σ. 145.

21. Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την καποδιστριακή περίοδο...*, ό.π., σ. 50-57.

22. Ο ίδιος ο Πύρρος ο Θετταλός παρουσιάζει στην αυτοβιογραφία του (σ. 30) το κείμενο του διπλωματικού εγγράφου που συν'δευε την παρασημοφόρησή του με αργυρό Σταυρό. «Η επί των Στρατιωτικών Γραμματεία της επικρατείας, προς τον κύριον Διονύσιον Πύρρον Αρχιμανδρίτην. Η αυτού Μεγαλειότης ο Βασιλεύς ηυδόκισε να διατάξη, να δοθή κατά συνέπειαν του 20 Μαΐου και 18 Σεπτεμβρίου 1835 διαταγμάτων εις τον Κύριον Διονύσιον Πύρρον Αρχιμανδρίτην, το αργυρούν Νομισματόσημον διά αμοιβήν των κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας πόλεμον εκδουλεύσεών του, και χορηγεί εις αυτόν την άδειαν να το φέρη εις πάσαν περίστασιν. Το δίπλωμα του Νομισματοσήμου τούτου εγχειρίζηται όσον όπου, θέλετε δε μοι στείλει αποδεικτικόν της παραλαβής. Αθήναι την 14 Φεβρουαρίου 1836. Καθ' υψηλήν διαταγήν της Α. Μεγαλειότητος. Ο προσωρινός διευθύνων την Γραμματείαν Σμάλτς. Διά του Υπουργείου ο Διευθυντής του Γραφείου Δ. Σούτσος». Πβ. Ι. Χατζηϊωάννου, *Πανελλήνιον Λεύκωμα*, τ. Ε', Αθήναι 1927, σ. 235. Αποδεικτικά στοιχεία της αναγνώρισης της ιατρικής ικανότητας του Πύρρου ήταν το βεβαιωτικό του Ιατροσυνεδρίου του Βασιλείου της Ελλάδος (1835), καθώς και η αποδοχή της αιτήσεώς του να εγγραφεί ως μέλος στην «εν Αθήναις Ιατρική Εταιρεία» (1836). Τα έγγραφα αυτά παραθέτουμε αυτού-

Κατά την Καποδιστριακή περίοδο ο Πύρρος αναμείχθηκε στους εσωτερικούς ανταγωνισμούς,²³ αντιπολιτεύθηκε τον Κυβερνήτη, είχε συνάψει φιλικές σχέσεις με την οικογένεια του Γεωργίου Μαυρομιχάλη και μέσα στη δίνη που ακολούθησε τη δολοφονία του Καποδίστρια, φυλακίζεται τουλάχιστον για δύο εβδομάδες, κατά πάσα πιθανότητα, στο Ναύπλιο.²⁴ Πολυμερής και ανήσυχη προσωπικότητα, ο θεολόγος, φιλόσοφος, ιατρός, γεωγράφος, βοτανολόγος, αρχαιογνώστης και αρχαιοδίφης,²⁵ φίλος και της ρητορικής, ο Διονύσιος, ως ιερομόναχος, υπηρέτησε το χριστιανικό Θεό, ως στοχαστής τα γράμματα και τη φιλοσοφία, ως ιατρός τον Ασκληπιό, ως απλός, επιπλέον, πολίτης και καθημερινός άνθρωπος τον Κερδώο Ερμή.²⁶ Παρενθετικά και μόνο αναφέρω την κατ' επανάληψη προσπάθειά του (προσπάθεια η οποία δεν είχε τελικά ικανοποιητική εξέλιξη) να αναπτύξει τη λειτουργία ενός χαρτουργείου στο Άργος.²⁷

Ωστόσο, το ειδικό βάρος της προσφοράς του και η μακροβιότερη αποτύπωση της δραστηριότητας του Πύρρου είναι το συγγραφικό και εκδοτικό του έργο. Τα εκδεδωμένα έργα του Πύρρου σε διάστημα τριάντα περίπου ετών (1810-1848) ανέρχονται σε δεκαέξι²⁸ και άπτονται της παιδαγωγικής, της χρησιμοθηρίας, της

σια: α) «Πληροφορηθέν, ως έπρεπε περί της θεωρητικής και πρακτικής ικανότητος του κυρίου Διονυσίου Πύρρου από Τρίκκης της Θεσσαλίας: το Ιατροσυνέδριον του Βασιλείου της Ελλάδος, παραδίδει εις αυτόν το παρόν δίπλωμα Ιατροχειρουργού, δυνάμει του οποίου έχει την άδειαν να μετέρχεται την Ιατρική, Χειρουργίαν και Μαιευτικήν, εντός του Ελληνικού Κράτους, απολαύων όλα τα δικαιώματα και εκ πληρών εν ταύτα τα χρέη, όπως διαλαμβάνονται εις τα των ιατρών επαγγελματίων Βασιλικά Διατάγματα. Όθεν προς βεβαίωσιν υπογράφονται εις τα των ιατρών επαγγελματίων Βασιλικά Διατάγματα. Όθεν προς σφραγίδος. Εν Αθήναις τη 4 Φεβρουαρίου 1835. Βίτμερ Πρόεδρος Βερνάδος Ρέζερ βασιλικοί ιατροί». β) «Η Εταιρεία εν τη συνεδριάσει της 5 Ιουνίου 1836 παρεδέξατο κατά τους καθεστώτας τύπους του διοργανισμού, τον Κύριον Δ. Πύρρον ιατρόν χειρουργον κ.λπ. ως μέλους αυτής τακτικών και κατεχώρησε το όνομα αυτού εις τους καταλόγους αυτής. Εν Αθήναις τη 5 Ιουνίου 1836. Ο πρόεδρος Βούρος, ο Γραμματεύς Χαιρέτης». («Περιήγησις ιστορική και βιογραφία Διονυσίου Πύρρου...», ό.π., σ. 128-129.)

23. Ευάγ. Φωτιάδης, «Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός», *Ακτίνες* 15 (1952), σ. 214. Κ. Δ. Μπίτας, *Διονυσίου Πύρρου...*, ό.π., σ. 8. Χαραλαμπίδης, «Ανδρίτσα..., ό.π., σ. 11.

24. Ανδρ. Κεραμιδάς, *Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού, Αργολικά...*, ό.π., σ. 14.

25. Αδάμ Αθουσάκης, «Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού, Κορινθιακά-Σικυωνικά (συμβολή στην ιστορία της Κορινθίας κατά την περίοδο της Επαναστάσεως του '21)», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990)*, τ. Γ', Αθήναι 1992-1993, σ. 351.

26. Ιακ. Βισβίδης, «Διονύσιος ο Πύρρος ως εραμιστής Νόμων», *ΕΑΙΕΑ*, τ. Στ' (1955), σ. 93.

27. Α. Μηλιαράκης, *Το πρώτον εν Ελλάδι Χαρτοποιείον*, Αθήναι 1902, σ. 26. Π. Κατηφόρης, «Ο Αρχιμανδρίτης και χειρουργός του Αγώνος – πρόδρομος των σύγχρονων Ελλήνων Χαρτοβιομηγάνων», *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, Ιούνιος 1957, σ. 33-35, 43.

28. «Χειραγωγία των παιδων», Παβία 1810. «Χάρται γεωγραφικαί», Μιλάνο 1811. «Μεθοδική Γεωγραφία», Αθήνα 1813. «Φαρμακοποιία», Κωνσταντινούπολη 1818. «Ομολογία

γραμματικής, της θρησκείας, των μαθηματικών, της χημείας, της ιατρικής, της αστρονομίας,²⁹ της βοτανικής, κ.ά. Τα έως σήμερα ανέκδοτα έργα του, στο σύνολό τους, είναι τέσσερα,³⁰ μεταξύ των οποίων η αξιοσημείωτη *Περιήγησις της Ελλάδος και πόλεμοι αυτής αρχαίοι και νεώτεροι*. Σε παλαιότερες εποχές έχει χαρακτηριστεί ως έργο «σπουδαιότατον». Να μου επιτρέψετε να μη συμφωνήσω καθ' ολοκληρίαν: Είναι όμως έργο άξιο λόγου και συγγραφικού προβληματισμού. Ωστόσο, συντάσσομαι πλήρως με την αποστροφή του ίδιου του βιβλιογράφου, του Ε. Φωτιάδη, ο οποίος το θεωρεί «κράμα πολιτικής γεωγραφίας, φυσικής γεωγραφίας, ιστορικής γεωγραφίας, ιστορίας πολιτικής και ιστορίας του πολιτισμού, συναγωγής επιγραφών και νομισματικής».³¹

Η *Ελλάδος περιήγησις* διασώζεται στα Γ.Α.Κ. (Αρχείο Βλαχογιάννη),³² σε χειρόγραφο κείμενο –κατανεμημένο σε δύο χαρτόδετους κώδικες– το οποίο καταλαμβάνει έκταση υπερβαίνουσα τα χίλια πυκνογραμμένα φύλλα που έχουν γραφεί στη μια τους μόνο όψη. Ο Πύρρος συναθροίζει τις γνώσεις του, καταγράφει τις εντυπώσεις του, κρίνει και συγκρίνει τους τόπους, με τη σειρά που τους επισκέφθηκε. Γι' αυτό και τα *Αττικά* του προτάσσονται των άλλων περιηγητικών του αναφορών και τέθηκαν αμέσως μετά την πρώτη θεματική ενότητα, που αφορά τη «Γενική Καταγραφή της Ελλάδος και πόλεμοι αυτής, αρχαίοι και νεώτεροι» (σελ. 1-373). Σαράντα τρεις, συνολικά, παραγράφους αφιερώνει ο Πύρρος στην ποικιλία των θεμάτων που παρουσιάζει η Αττική γη, όπως το γεωγραφικό περιβάλλον, το κλίμα και τα προϊόντα της, οι πρώτοι και μεταγενέστεροι κάτοικοί της, οι στάσεις και συμπεριφορές, τα ήθη και έθιμα, οι αρχαιολογικοί χώροι, οι οικονομικές διαδικασίες, τα πρόσωπα σε πολέμους και ειρήνη. Η διάθεσή του να προσφέρει ό,τι δύναται περισσότερο, είναι σαφής.

της πίστεως», Ναύπλιο 1827. «Διονυσιάς Γραμματική», Ναύπλιο 1827. «Αριθμητική», Ναύπλιο 1828, «Χημική των τεχνών», Ναύπλιο 1829. «Εγκόλπιον των Ιατρών», Ναύπλιο 1831. «Αστρονομία», Αθήναι 1836. «Βοτανική», Αθήναι 1838. «Ζωή του Χριστού», Αθήναι 1843. «Ατλας», 1845. «Βίος, πράξεις και κατορθώματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου», Αθήναι 1846. «Η Αγία Γραφή εις το νεοελληνικόν», Αθήναι 1847. «Περιήγησις ιστορική και βιογραφία Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού», Αθήναι 1848. (Ανδρ. Κεραμιδάς, *Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού, Αργολικά...*, ό.π., σ. 15.) Βλ. και Κ. Ν. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία...*, Αθήναι 1868, σ. 709, 713. Δ. Γκίνη και Β. Μέξα, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1800-1863)*, Αθήναι 1939-41, αρ. 617, 727, 728, 787, 1027, 1106, 1659, 1674, 1751, 1905, 2047, 2350, 2710, 2795, 2933.

29. Δ. Κωτσάκης, *Η αστρονομία εν Ελλάδι και ο Διονύσιος Πύρρος (1777-1853)*, Αθήναι 1953.

30. «Ορυκτολογία», «Διατριβή περί της αρχαίας ελληνικής μουσικής», «Περιγραφή της νήσου Κέω», «Περιήγησις της Ελλάδος και πόλεμοι αυτής αρχαίοι και νεώτεροι».

31. Ευάγ. Φωτιάδης, «Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός», ό.π., σ. 216-217.

32. Κ. Αθ. Διαμάντης, *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, τ. Γ', εν Αθήναις 1974, σ. 565, αρ. 51.

Στην Εισαγωγή του έργου του ο Πύρρος αποκαλεί τη Γεωγραφία ως την «*ηδονικωτέρα επιστήμη*», επαινεί τον περιηγητικό ζήλο των Ευρωπαίων και αποκαλύπτει την πρόθεσή του να περιέλθει τους τόπους που επισκέφθηκε ο Πausanias και περιέγραψε ως «*νέος Ανάχαρσις*» ο Γάλλος αρχαιολόγος και λογοτέχνης Αββάς Μπαρτελεμύ (1716-1795) «*και ούτω να κάμω... μίαν νεωτέραν γεωγραφικὴν έκθεσιν*» των ελληνικών επαρχιών. Σημειώνεται ιδιαίτερα η χρήση στον πρόλογο της λέξης «*Ελλάς*» τέσσερις φορές και της λέξης «*Έλληνες*» δύο. Ο τονισμός της ελληνικής κρατικής και πολιτικής ιδιότητας αποσκοπεί στη δήλωση της εθνικής ομοιογένειας στον Βαλκανικό χώρο, ταυτόχρονα όμως δίδει το στίγμα της υψηλής πολιτιστικής παράδοσης που είναι δυνατόν να καταστεί στοιχείο συνοχής «*ανάμεσα σε Έλληνες, Βλάχους, Εβραίους, Αρβανίτες, Σλάβους και Λατίνους της Βαλκανικής*».

Τη γεωφυσική οριοθέτηση της Αττικής με περιμετρικά πεδία επαφής το Αιγαίο, το Μυρτώο πέλαγος, τον Σαρωνικό, τη Μεγαρίδα, τη Βοιωτία και τη Φωκίδα (sic) ακολουθεί η δήλωση των σημαντικότερων ορέων της. Για τον Υμηττό το ειδικό βάρος της μνείας είναι διακριτό. Και παρότι το ενιαίο και η ενότητα του εδάφους ως πραγματικότητα γης δεν διασπάται ουσιαστικά, ορθά τονίζεται ότι είναι η ορεινή μετάβαση της Αττικής έκτασης, το μεταίχμιο μεταξύ των Μεσογείων και του υπόλοιπου χώρου, το οποίο ο Πύρρος ονομάζει «*Κατάδερμα*», επηρεασμένος ίσως από τον μερικώς ομόηχο χώρο (Δέμα) της Πάρνηθας. Ο Υμηττός θα είναι πλέον το σταθερό σημείο προκειμένου να ορίσει τη Βάρη, την Ανάβυσσο, τα Αλεγρανά, το Σούνιο, ενώ το Σούνιο, με τη σειρά του, χρησιμοποιείται ως γεωγραφικός πιλότος για τον εντοπισμό Λαυρεωτικών χώρων, όπως το Λιμάνι του Πασά και τα παρακείμενα νησάκια. Μια εκτεταμένη, εξάλλου, περιοχή από την Κερατέα έως το Πόρτο Ράφτη, ανιχνεύεται με βάση το Θορικό του Λαυρίου. Η ευβότανη και μελισσοκόμος³³ χλωρίδα του Υμηττού ελκύει την προσοχή του ιστοριογράφου: «*κατάφυτον από τον ευώδη και αρωματικόν θυμόν και απ' άλλα διάφορα χόρτα, χρήσιμα εις την Ιατρικήν*» (Π.Θ.-Π., σ. 49). «*Το μέλι κατά τον Πύρρο, είναι ποιοτικό και πολύ εύγευστο, κάτι που είχε τονίσει και ο Πausanias («ος φύει νομάς μελίσσαις επιτηδειοτάτας»)* (I, 32).

Οι ποτάμιες ροές της ΝΑ. Αττικής, οι οποίες επισημαίνονται από τον Πύρρο, είναι τέσσερις: Ο «*χειμαρρος*» της Ραφήνας ή, όπως λέγεται σήμερα, το «*Μέγα Ρέμα της Ραφήνας*», που άρχεται από την Πεντέλη και στη συμβολή Παλλήνης – Γλυκών Νερών συνενούται με τον χειμαρρο από τον Υμηττό για να καταλήξει στον κόλπο της Ραφήνας «*όπου το πάλαι ήτον μία λίμνη*» (Π.Θ.-Π., σ. 55). Ο ποταμός αυτός προκαλεί σήμερα τα μεγαλύτερα πλημμυρικά φαινόμενα στη Βόρεια Μεσογαία. Οι μεταβολές στο ρου και στις όχθες του είναι πλέον καιρίες. Σ' αυτό συνετέλεσαν τα μπαζώματα, η αυθαίρετη δόμηση και οι διευθετήσεις («*σκεπά-*

33. Βλ. και Θ. Ν. Κοντέρης, *Έρευνα και οδηγός της Αττικής, χ.χ.*, σ. 72.

σματα» κλπ.) μέσα στους οικισμούς από τους οποίους διέρχεται. «*Ο Ερασίνος όστις και ποταμός της Βραώνας λέγεται*» συγκεντρώνει τα νερά της Κοιλάδας των Μεσογείων και από τον Πύργο της Βραώνας τα οδηγούσε στον κόλπο της Βραώνας, δημιουργώντας μεγάλο υγροβιότοπο (έλος και θάλασσα).³⁴

Ο «*ποταμός των Πρασαίων*» ξεκινά από τον Κουβαρά, διαβρέχει ένα ωραίο δάσος και καταλήγει, χωρίς μεγάλες αλλαγές, στο Αυλάκι, όπου η εκβολή του σήμερα μάλλον χάνεται μέσα στον οικισμό. Το ρυάκι («*ρείθρον*») του «*θερικού*» έως και σήμερα, στον μεγαλύτερο ίσως βαθμό, δεν έχει μεταβάλλει φυσιογνωμία.

Μιμούμενος τη γραφή και την καταγραφή του Πausανία, ο Πύρρος ομιλεί για τα δύο νησιά που βρίσκονται στο πεδίο της Λαυρεωτικής. Κατ' αρχήν για το νησί του Πατρόκλου, το στρογγυλοειδές, ογκώδες και θαμνώδες ενδιαίτημα βοσκών, το γνωστό Γαϊδουρονήσι, το οποίο μάλιστα κάποια στιγμή αποκαλεί και εσφαλμένα *Αζηνία*. Ο Πύρρος ετυμολογεί μεν ορθά το τοπωνύμιο, αλλά συγχέοντας ακόμη περισσότερο μια λεκτική ασάφεια του Πausανία φέρει το Γαϊδουρονήσι κοντά στον Λαύριο κόλπο, επειδή δεν αντιλαμβάνεται ορθά το αρχαίο κείμενο.³⁵ Το άλλο νησί είναι η *νήσος της Ελένης*, η σημερινή Μακρόνησος, η οποία κατά τον Στράβωνα (9, 399) είναι παραμήκης αφού φθάνει το μήκος των εξήντα (60) σταδίων.

Ο Πύρρος δεν παραλείπει να εκθειάσει το κλίμα της Αττικής, να διαπιστώσει την αρμονική εναλλαγή ζέστης και ψύχρας και να τονίσει την καθαρότητα και τον υγιεινό του αέρα. Οι διαπιστώσεις αυτές έχουν άμεση σχέση με την πραγματικότητα, δεδομένου ότι η Αττική ανήκει στις λεγόμενες υποτροπικές ζώνες και η μέση θερμοκρασία του αέρα κυμαίνεται από 16,5°-19° C. Η Αττική παρουσιάζει ποικιλομορφία τοποκλιμάτων και διαδοχή διαφόρων κλιματικών τύπων του μεσογειακού κλίματος, το οποίο στη θερμομεσογειακή του μορφή που προσιδιάζει στις νότιες και νοτιοανατολικές ακτές της Αττικής και στα Μεσόγεια παρουσιάζει 125-150 «βιολογικά ξηρές ημέρες» το χρόνο – κλιματολογικό κέλυφος για την ανάπτυξη της περιοχής.³⁶

34. Το 1927, με πρωτοβουλία του Συνεταιρισμού ΜΑΡΚΟ, έγιναν σοβαρά έργα διευθέτησης του ποταμού, με αποτέλεσμα να υπογειοποιηθεί η κοίτη του έως τον αρχαιολογικό χώρο της Βραώνας. Σήμερα είναι ο ποταμός αποτετμημένος εξαιτίας των μεσογείτικων καλλιεργειών.

35. Κατά τον Ν. Παπαχατζή το κείμενο «*πλέοντι δε ες το πρόσω Λαύρειόν τε εστιν... και νήσος... Πατρόκλου*» πρέπει να ερμηνευθεί συνεχίζοντας κανείς τον πλουν πέραν του Σουνίου μπορεί να κατευθυνθεί είτε προς το Λαύριο (προς βορράν) είτε προς το νησί του Πατρόκλου (προς τα δυτικά) όπως κάνει ο ίδιος ο Πausανίας. (Ν. Δ. Παπαχατζής, *Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις – Αττικά*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.», Αθήνα 1974, σ. 86.)

36. Γ. Καρράς, Γ. Μαυρομάτης κ.ά., «*Το κλίμα της Αττικής*», σ. 68, 78, 79. Βλ. Ηλ. Γ. Μαριόπουλος, *Σκιαγραφία του κλίματος των Αθηνών*, Αθήνα 1956, σ. 6 κ.ε., και Γιάννης Σχίζας, *Αττική: μια οικολογική περιήγηση στο παρελθόν και το μέλλον*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 1996, σ. 48-49.

Η γεωμορφολογική συνύπαρξη της ημιορεινής άγονης ή δασικής Λαυρεωτικής με τα πεδινά εύφορα Μεσόγεια συμβάλλει στη μικτή εμφάνιση χαρακτηριστικών αστικών και αγροτικών περιοχών.³⁷ Ούτε το *λεπτογαίων*³⁸ του εδάφους, ούτε οι υπάρχουσες εξάρσεις όπου και όπως υπάρχουν εμποδίζουν συνολικά καλλιέργεια εδάφους στην Υπερ-υμήτεια Αττική. Ο Πύρρος αναφέρει δεκατέσσερα προϊόντα της Αττικής από τα οποία υπολόγισε ότι ετησίως είναι δυνατόν να υπάρξει κέρδος 3.010.000 γροσίων (Π.Θ.-Π., σ. 59). Τα Μεσόγεια αφορούν συγκεκριμένα και σε μεγάλο βαθμό το λάδι, το κερύ, σιτάρι και κριθάρι.

Οι κάτοικοι της Αττικής, κατά τον Πύρρο, παλαιότερα ήταν 400.000 περίπου. Στην εποχή του, όμως, λέγει ότι αριθμούσαν «έως είκοσι δύο χιλιάδες ψυχών» (Π.Θ.-Π., σ. 61). Θεωρώ ότι και στις δύο περιπτώσεις οι παραδιδόμενοι πληθυσμιακοί δείκτες είναι περιγραφικά και ποσοτικά ενδεικτικοί και σχετικοί με συγκριτικά μεγέθη. Σαφής, πάντως, είναι η αναφορά σε Έλληνες, «*ολίγους Τούρκους*» και στους *Αλβανίτας*, οι οποίοι, «*καθ' όλην την λοιπήν Αττικήν, όπου έχουσι τας οικίας των και τας διατριβάς των, εις κάθε τετραγωνικόν μίλιον περιέχονται ψυχαί 38*». Ο Πύρρος ομιλεί για ευπροσήγορους Τούρκους της Αθήνας –προφανώς τους επηρέαζε ότι ήσαν, αν και κατακτητές, διακριτή μειοψηφία–, ενώ για τους Αρβανίτες της Αττικής υποστηρίζει ότι είχαν εξευγενιστεί, ότι ήσαν πνευματώδεις, φειδωλοί και φιλάργυροι (Π.Θ.-Π., σ. 67). Η διαπίστωση ότι γενικά οι Αρβανίτες είναι συχνά διστακτικοί και συντηρητικοί, είχε γίνει και από συγγραφείς της δικής του γενιάς.³⁹ Αμφιβολία, ωστόσο, διατηρώ, ως προς το κίνητρο του χαρακτηρισμού φιλάργυροι, επειδή ο Θεσσαλός ιατροφιλόσοφος το στηρίζει στο ότι εύκολα δεν δέχονται στα σπίτια τους επιστήμονες ιατρούς. Πέρα από το γεγονός ότι δεν συνυπολογίζει οικονομικές και κοινωνικές συνιστώσες, ως κατ' επάγγελμα ιατρός ο Διονύσιος είχε άλλη προοπτική. Άλλωστε, νεότερη ιστοριογραφική κριτική (αναφέρομαι στη θέση του Καθηγητή Γ. Ν. Λεοντσίνη)⁴⁰ έχει αποφανθεί ότι ορισμένως ο Πύρρος μεροληπτεί.

Εύστοχα, ακολούθως, ο Διονύσιος κάνει λόγο για τις ακουγόμενες διαλέκτους. «*Εις όλην την Αττικήν το πάλαι ωμιλείτο η Ελληνική διάλεκτος με όλην την εντέλειαν, την σήμεραν προφέρεται η Αλβανική, η οποία δεν έχει ούτε γράμματα ούτε βιβλία, εις την πόλιν όμως των Αθηνών προφέρονται τρεις γλώσσαι, η Τουρκι-*

37. Σταύρος Ιατρού, «Προβλήματα περιβάλλοντος ΝΑ. Αττικής», *Πρακτικά Δ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια Αττικής 30.11 και 1-3.12.1989)*, Καλύβια Αττικής 1983, σ. 671.

38. Θουκ. Ι, 2, 5· Στράβων 8, 2· Αλκίφρων ΙΙΙ.

39. *Απαντα Χρήστου Ν. Πέτρου-Μεσογειή (1909-1944)*, επιμ. Έκδοσης Π. Φιλίππου-Αγγέλου, Καλύβια 1984, σ. 412.

40. Γ. Ν. Λεοντσίνης, «Η εθνική και κοινωνική δράση του Διονυσίου Πύρρου...», ό.π., σ. 146-153.

κή, η Αλβανική και η Νεοελληνική οι δε Έλληνες προφέρουσι την Νεοελληνικήν, οι περισσότεροι Τούρκοι ομιλούσι την Νεοελληνικήν, οι Αλβανίται προφέρουσι και τας τρεις γλώσσας, οι δε Έλληνες προφέρουσι την Νεοελληνικήν. Ορθώς μάλιστα οι σπουδαίοι αυτών και οι πεπαιδευμένοι οι περισσότεροι λαοί των Αθηνών μεταχειρίζονται αντί του αορίστου τον παρακείμενον και τον υπερσυντελικόν κατακόρως, και το τζε τζι και αντί του τρούπα, τρούπα και αντί της κυρίας κουρία και αντιστρόφως» (Π.Θ.-Π., σ. 67).

Εκτενής λόγος γίνεται για τη Μεσογαία. Σταχυολογώ: Ο Πύρρος συνήντησε πλησίον του Θορικού την «Κερατέα κόμη» και «μικρόν χωρίον, Δάρδη κοινώς καλούμενον απέναντι της Κερατέας κείμενον. ...προς ανατολάς τούτου εις την θάλασσαν κείται μία μικρά νήσος, Δασκαλιό καλουμένη, εις την οποίαν σχηματίζεται ένας μικρός λιμήν και κλεισμένος, όπου αράζουν μικρά πλοία» (Π.Θ.-Π., σ. 38-39). Ο ποταμός «των Πρασσαίων... χύνεται εις τον... λιμένα των Πρασσαίων· ο λιμήν ούτος λέγεται Πρασάς και κοινώς πορτο-ράφτη, είναι ευμεγέθης και ασφαλέστατος πανταχόθεν εις τον οποίον αράζουν πλοία διάφορα, σχηματίζεται από τρεις λιμένας, ο μιν νεότερος λέγεται Πρασάς, ο δε προς δυσμάς εκτεινόμενος ονομάζεται Πάνορμος ... Προς νότον αυτού συνέρχεται μια χερσόνησος ευμεγέθης, κορώνα τα νυν καλουμένη, εις την οποίαν το πάλαι ήτον μία χώρα με φρούριον· απέναντι αυτής εις το έμβασμα του λιμένος κείται μία νήσος μικρά του ράφτη κοινώς καλουμένη, εις την κορυφήν της οποίας είναι τέσσαρες κολώναι, η μία τούτων κείται κατά γης, αι δε λοιπαί προς ορθάς, επί τούτων μένει εν μεγάλον μάρμαρον επάνω εις το οποίον ίσταται ένας ανδρίας χωρίς κεφαλήν και χείρας. Οι νυν εγχώριοι λέγουσιν, ότι είναι ο ράπτης με το ψαλίδιόν του· πλην η ιδέα των είναι εσφαλμένη· ολίγον προς δυσμάς είναι η ραπτοπούλα νήσος, εις την οποίαν έκειτο εν αρχαίον τι, το οποίον επάσχισαν να το αφαιρέσουσιν οι άγγλοι, πλην δεν εδυνήθησαν· προ τινών όμως μηνών τούτο το αρχαίον επρόκρινε να υπάγη εις τον πάτον της θαλάσσης παρά εις την Λόνδραν, και ούτως αυτομάτως εκυλίσθη και έπεσεν εις την θάλασσαν, όπου και φαίνεται μέχρι της σήμερον» (Π.Θ.-Π., σ. 201-205).

Δυτικά, «των Πρασέων 4 μίλια είναι το κοινώς Μαρκόπουλον λεγόμενον χωρίον, αρκετά μεγάλον· τούτο κείται εις μίαν θέσιν ωραίαν· είναι τρόπον τινά ως κέντρον των μεσογειών χωριών, το οποίον απέχει από τας Αθήνας μετά 13 μίλια. Τα μεσόγεια έχουσιν ούτως από την Κερατέαν έως Κουβαράδες προς άρκτον 2 μίλια· απεκεί έως εις το Μαρκόπουλον προς βορράν 3 μίλια, αι κορσαλάδες»⁴¹ (Π.Θ.-Π., σ. 205-207).

41. Μ. Μιχαήλ-Δέδε, «Η μοιρασιά του Κουρσαλά με λαχνούς – Σεπτέμβριος 1793 και τα τοπωνυμικά του Κορωπίου», Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Καλύβια 1988, σ. 365.

Είναι γνωστό ότι ο Κλεισθένης το 508 π.Χ. μεταρρύθμισε την πολιτειακή οργάνωση της χώρας της Αττικής και κατένειμε τους κατοίκους της σε 100 δήμους κειμένους στο Άστυ, τη Μεσογαία και την Παραλία: δήμους που αργότερα ο αριθμός τους αυξήθηκε, για να ισχυρισθεί –όχι χωρίς επιφυλάξεις– ο Στράβων (9, 2, 16) ότι ανήλθαν σε 170 ή 174.⁴² Οι φιλολογικές πηγές και τα αρχαιολογικά ευρήματα οδηγούν στο συμπέρασμα περί της ενιαίας οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και θρησκευτικής οργάνωσής τους με επίκεντρο την πόλη των Αθηνών. Από τους είκοσι δήμους που αναφέρει ο Πausανίας, ο Πύρρος ο Θεσσαλός κάνει μνεία των επτά, τους οποίους εντάσσει στη μελετώμενη περιοχή. Πρόκειται για το «δήμο Αζηνίας» (κατά παραφθορά γραφής του Ατηνίας) παρά τα Λεγρινά,⁴³ το δήμο Σουνιέων, το δήμο Θορικού, το δήμο Βραυρώνας, των Προσπαλτίων (κοιτά στα Καλύβια)⁴⁴ και επιπλέον το δήμο «Λαμπρέων» όπου «ήτον το μνήμα του Κραναού βασιλέως των Αθηνών και του Ίωνος, υιού του Ξούθου»,⁴⁵ αλλά και το δήμο «Κρωπίας». Ωστόσο, δεν πρόκειται για δήμο «Λαμπρέων» αλλά για «δήμο Λαμπτρών» (δύο συνοικισμοί: καθύπερθεν και υπένερθεν), τα «Λαμπρικά» της Τουρκοκρατίας – δυτικά και ανατολικά του δρόμου Κορωπίου-Βάρης. Εσφαλμένα, ο Πύρρος τοποθετεί το δήμο «Κρωπία» σε απόσταση δύο χιλιομέτρων από το

42. Ν. Δ. Παπαχατζή, *Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις – Αττικά...*, σ. 396, 398.

43. Ν. Δ. Παπαχατζής, *Πausανίου Αττικά...*, ό.π., σ. 95-96.

44. Ν. Δ. Παπαχατζής, *Πausανίου Αττικά...*, ό.π., σ. 397-398. Βλ. και Π. Φιλίππου-Αγγέλου, «Συναγωγή ιστορικών και αρχαιολογικών στοιχείων για τα Πρόσπαλτα», *Πρακτικά Β' Επισημοτικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Καλύβια 1986, σ. 131-143.

45. Πausανίας, 31, 2-4: «Ἐν δε πρασιεύσιν Απόλλωνός ἐστι ναός· ἐνταῦθα τας υπερβορέων ἀπαρχάς ἰέναι λέγεται, παραδιδόναι δε αὐτάς υπερβορέους μεν ἀριμασποῖς, ἀριμασπούς δ' ἰσηδόσι, παρά δε τούτων σκύθας ἐς Σινώπην κομίζειν, ἐντεύθεν δε φέρεσθαι διὰ ἐλλήνων ἐς Πρασιάς, ἀθηναίους δε εἶναι τους ἐς Δήλον ἀγοντας· τας δε ἀπαρχάς κερκρῦφθαι μεν ἐν καλάμῃ πυρών, γινώσκεισθαι δε ὑπ' οὐδένων. Ἔστι δε μνήμα ἐπὶ Πρασιάς Ἐρυσίχθονος, ὡς ἐκομίζετο ὀπίσω μετὰ τὴν θεωρίαν ἐκ Δήλου, γενομένης οἱ κατὰ τὸν πλοῦν τῆς τελευτῆς. Κραναόν δε τὸν βασιλεύσαντα ἀθηναίων ὅτι μεν ἐξέβαλεν Ἀμφικτύων κηδεστήν ὄντα, ἐτι πρότερον εἰρηταί μοι φυγόντα δε αὐτόν συν τοῖς στασιώταις ἐς τὸν δήμον τὸν Λαμπτρέα ἀποθανεῖν τε αὐτοῦ και ταφήναι φασι, και ἔστι και ἐς ἐμέ ἐν τοῖς λαμπτρέυσι Κραναοῦ μνήμα. Ἰωνος δε τοῦ Ξούθου (και γαρ οὗτος ὤκησε παρά ἀθηναίοις και ἀθηναίων ἐπὶ τοῦ πολέμου τοῦ πρὸς ἐλευσινίους ἐπολεμάρχησε) τάφος ἐν Ποταμοῖς ἐστι τῆς χώρας». Ο Ν. Παπαχατζής (ό.π., σ. 403) σημειώνει ότι «ο τάφος του βασιλιά των Αθηνών Κραναοῦ εἶναι τὸ μόνο ἀξιοθέατο που ἀνάφερε ο Πausανίας στις Λαμπτρές και χάριν αὐτοῦ διέκοψε τὸ λόγο για τους δήμους τῆς ἀνατολικῆς Αττικῆς. Κατὰ τὸν Πausανία, ο Κραναός ἦταν ἀπὸ τους ἀρχαιότερους και ἰσχυρότερους βασιλεῖς. Αργότερα υπήρχαν γι' αὐτὸν κανονικῆς ἱεροπραξίης στὴν Ἀθήνα ἢ στις Λαμπτρές, ἀν κρίνουμε ἀπὸ μια ἀόριστη πληροφορία πὼς ἦταν ὀρισμένη ἡ οἰκογένεια, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκλέγονταν, χάριν τῶν ἱεροπραξιῶν, ἕνας ἱερέας: “Χαρίδαι· γένους ἐξ οὐ ο ἱερεὺς τοῦ Κραναοῦ” (Ἡσύχ.). Εξ ἄλλου ο τάφος τοῦ Κραναοῦ στις Λαμπτρές πρέπει να υποδηλώνει τὴν καταγωγή του: στὴν περιοχή τῶν υπένερθεν Λαμπτρῶν ἔχουν ἀνασκαφεῖ μνημειακοὶ τάφοι».

Μαρκόπουλο, δηλαδή στο Κορωπί, προφανώς παρασυρόμενος από την παρήχηση του ονόματος. Όμως, ο «*δήμος Κρωπίας*» έχει προσδιορισθεί, μεταγενέστερα, βόρεια του Αιγάλεω και νοτιοδυτικά των Αχαρνών, αριστερά της Πάρνηθας.⁴⁶ Για τον αρχαίο δήμο της Κεφαλής⁴⁷ ο ιστοριογράφος σιωπά.

Αν αντιπαραβληθούν τα αρχαιολογικού περιεχομένου γραφόμενα του Πύρρου με εκείνα του Πανσανία (1, 32, 1-2) θα διαπιστωθεί αρχικά ότι είναι αντιγραφή όσον αφορά στην πληροφορία ότι στην «*κορυφήν του όρους τούτου το πάλαι έκειτο άγαλμα, του Υμηττείου Διός και τινες βωμοί του Ομβρίου Διός και του Προοπίου λεγόμενου Απόλλωνος, όπου οι Αθηναίοι κατά τον καιρόν του θέρους διά την ανομβρίαν εκεί εθυσίαζον. Εις αυτό το όρος την σήμεραν ευρίσκεται το μοναστήριον του τιμίου Προδρόμου και άλλοι τινές ναοί χριστιανών*» (Π.Θ.-Π., σ. 49-51). Όσα αναφέρει ο Πανσανίας για αγάλματα και βωμούς, αποφαίνεται ο Ν. Παπαχατζής, «*ήταν αναθήματα στο Δία και ως καιρικό θεό ή στον Απόλλωνα, επίσης σχετιζόμενον με τις καιρικές μεταβολές. Λατρεία του Δία στις κορυφές των βουνών είναι γνωστή από όλη την Ελλάδα... Τη θέση του ιερού του Υμηττού, όπου υπήρχαν οι βωμοί του ομβρίου Διός και του Απόλλωνος προοπίου, ίσως και το άγαλμα του υμηττίου Διός, προσπάθησε να εξακριβώσει ο έφορος Ν. Κοτζιάς με ανασκαφή κοντά σ' ένα εκκλησάκι του προφ. Ηλία, για το οποίο από τον περασμένο αιώνα υπήρχε η γνώμη πως κατέχει τη θέση του ιερού...*».⁴⁸

Ο Πύρρος επιχειρεί, εξάλλου, να εντοπίσει το χώρο, όπου κατά την αρχαιότητα ευρίσκονταν «*αι Αξωνίδες Αλαί*», σε μια περιοχή, δηλαδή, που εκτείνεται στη σημερινή (Γλυφάδα)-Βούλα, στα νότια του Υμηττού. Η Βραυρώνα, ως χώρος αρχαιολογικής μνήμης και ιστορικής συνέχειας κίνησε το ενδιαφέρον του Πύρρου, όπως αποδεικνύεται από τα γραφόμενά του: «*...οράται ένας παλαιός και υψηλός πύργος, όπου φαίνονται τα ερείπια της παλαιάς Βραυρώνος· πάλαι ήτο δήμος Βραυρώνα λεγόμενος· αυτού η Ιφιγένεια του Αγαμέμνονος φεύγουσα τον θάνατόν της, ήλθεν αυτού και αφιέρωσε το άγαλμα της θεάς Αρτέμιδος, ήτις την εγλύττωσεν από τον θάνατον· εις την Βραυρώνα ετελείτο και η Βραυρωνία εορτή εις τιμήν της Βραυρωνίας Αρτέμιδος, κατά την ογδόην του Ιανουαρίου μηνός. Πλησίον της Βραυρώνος διαβαίνει ο Ερασινός ποταμός, απέναντι του οποίου είναι η νέα Βραυρώνα, μικρόν χωρίον· εκεί πλησίον είναι η κάτω Βραυρώνα, ολίγον μακράν της θαλάσσης· η Ραφήνα είναι τα νυν εν μικρόν χωρίον, εις το οποίον σώζονται τινά υπόγεια και ερείπια θεάτρων τε και οίκων· αυτού ήτον το πάλαι ο δήμος Αραφήν λεγόμενος...*» (Π.Θ.-Π., σ. 207-209). Οι ανασκαφές που πραγματοποίησε ο Ιω. Παπαδημητρίου

46. Θουκ., 2, 19. Ν. Δ. Παπαχατζής, *Πανσανίου Αττικά...*, ό.π., σ. 160, 419.

47. Χρ. Γ. Ρώμας, *Η Κερατέα της Αττικής*, εκδ. «Χρυσή Τομή», Κερατέα Αττικής 1987, σ. 28-29.

48. Ν. Δ. Παπαχατζής, *Πανσανίου Αττικά...*, ό.π., σ. 416-417.

από το 1948 αποκάλυψε την τοπογραφία της περιοχής, τα κτίσματα, το ιερό και τη φύση της τοπικής λατρείας, ενώ «ο προϊστορικός Αραφήν ή μια σημαντική εγκατάστασή του, βέβαιο είναι πως βρίσκονταν στην παραλία, στη θέση της σημερινής Ραφήνας, όπου η ανασκαφή του Δημ. Θεοχάρη αποκάλυψε λείψανα όλων των περιόδων της χαλκής εποχής».⁴⁹ Ο Πύρρος ομιλεί, επίσης, όπως και ο Πανσανίας, μόνο για το μνημείο του Ερυσίχθονα και όχι για ανδριάντα του.⁵⁰ Έχω την αίσθηση ότι το ζήτημα αυτό φευγαλέα και μόνο απασχόλησε το Διονύσιο.

Το Σούνιο, το οποίο –εκτιμώ– ότι ο Πύρρος είχε επισκεφθεί, παρά τη δυσχερή συγκυρία, αναφέρεται με προσοχή στην *Περιήγησιν της Ελλάδος*: «*Η αρχαία πόλις των Αθηναίων το πάλαι έχει εννέα πύλας· η νέα Αθήνα την σήμεραν έχει μόνον επτά... η εις το Σούνιον άγουσα λέγεται τώρα πόρτα Αλβανιτική... Εις την νοτιάν πλευράν του Λαυρίου λιμένος κείται το Σούνιον ακρωτήριο, το νοτιώτερον άπάσης της Αττικής· ούτος ο τόπος είναι ωραιότατος, εις τον οποίον φαίνονται αι κολώναι του ναού της Σουριάδος Αθηνάς, καθώς ανωτέρω είπομεν· ο ναός ούτος ήταν με δωρικήν τέχνην κατασκευασμένος, οι στύλοι του οποίου ήσαν όλοι από ασβεστομάρμαρον λευκόν πεποιημένοι, εις είδος λυχνούχων καθώς έως την σήμεραν, δεκαπέντε τούτων προς ορθάς κείμενοι φαίνονται· είναι ωραίοι άπαντες και υψηλοί, έως δεκαοκτώ ποδών των Παρισίων... περί το Σούνιον εγένετο και, ο ναυτικός αγών και οι νικηταί του οποίου εστεφανώνοντο με κλάδους της ιεράς ελαίας, λαμβάνοντες και εν αγγείον πλήρες ελαίου...» (Π.Θ.-Π., σ. 77, 79, 199). Ο ναός που θεωρεί ως ιερό της Σουριάδας Αθηνάς είναι εκείνος του Ποσειδώνος. Ο ναός της Αθηνάς εντοπίστηκε ασφαλώς το 1899.⁵¹ Όσον αφορά στην τελουμένη εορτή γνωρίζουμε ότι ήδη από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. οι Αθηναίοι τελούσαν επίσημη εορτή στο Σούνιο, κατά τον Ηρόδοτο (6, 87) στην οποία μετείχαν τα επισημότερα μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας πηγαίνοντας στο Σούνιο με «θεωρίδα ναυν», όπως στη*

49. Ν. Δ. Παπαχατζής, *Πανσανίου Αττικά...*, ό.π., σ. 426-432.

50. Ν. Δ. Παπαχατζής, *Πανσανίου Αττικά...*, ό.π., σ. 402: «Ως επικεφαλής της αθηναϊκής θεωρίας προς τη Δήλο (παλαιότερα ονομαζόμενη Ορτυγία) τον ανάφερε στην *Ατθίδα* του ο Φανόδημος, σύγχρονος του μεγ. Αλεξάνδρου (βλ. Αθήν. 9, 392). Ερυσίχθων ήταν ο νεαρός γιος του βασιλιά της Αθήνας Κέκροπα, ο οποίος πέθανε όταν η θεωρία επέστρεφε από τη Δήλο και θάφτηκε, κατά τον Πανσανία, στις Πρασιές. Μερικοί νομίζουν πως κάποιος αθηναίος πλούσιος στα ρωμαϊκά χρόνια τον τίμησε με το κολοσσικό άγαλμα που σώζεται, άκέφαλο και χωρίς χέρια στην κορυφή του βραχώδους (πρώτου από το πέλαγος) νησιού της εισόδου του λιμανιού. Από τον ακρωτηριασμένο αυτόν κορμό, ύψους 3 μέτρων, το λιμάνι ονομάστηκε Πόρτο Ράφτης (θεωρήθηκε ανδριάντας ενός καθιστού ράφτη, μπορεί όμως να είναι κορμός γυναικείος). Ο Πανσανίας δεν κάνει λόγο για ανδριάντα του Ερυσίχθονα στο νησί ούτε για ταφικό του μνημείο εκεί, αλλά μόνο για “τάφο” (ηρώο) στις Πρασιές· σ’ αυτόν μπορούσαν να “εναγίζουν” οι σύγχρονοί του. Τη λέξη τάφο μεταχειρίζεται αμέσως παρακάτω για το ηρώο του Κραναού στις Λαμπτρές».

51. Ν. Δ. Παπαχατζής, *Πανσανίου Αττικά...*, ό.π., σ. 79. Γ. Δερμάτης, *Τοπίο και Μνημεία της Λαυρεωτικής*, εκδ. «Δήμος Λαυρεωτικής», Λαύριο 1994, σ. 66.

Δήλο. Ως προς τα απονεμόμενα βραβεία ο Διονύσιος συγγέει τα πράγματα με την εορτή των «Παναθηναίων». Αξία λόγου είναι και μία αναφορά στο παρακείμενο της τοποθεσίας του Σουνίου, όρους των «κλεπτών». Πρόκειται για τοπωνύμιο, του οποίου η ονομασία οφείλεται στους κουρσάρους, οι οποίοι στους όρμους και λιμενίσκους της περιοχής άφηναν τα πλοίαρια των επιδρομών τους και κατέφευγαν σε υψηλότερο σημείο ώστε αφενός μεν να κατοπτεύουν το χώρο και αφετέρου να αναμένουν αθέατοι και χωρίς ανησυχία για την προσωπική τους τύχη. Η θέα από το σημείο αυτό προς το Σούνιο είναι εξαιρετική. Γι' αυτό το λόγο, ο λόγος του Νίκου Καζαντζάκη ηχεί πάντοτε αισθαντικά: «κι άξαφνα... είδα τις άσπρες κολόνες του ναού του Ποσειδώνα, κι ανάμεσά τους στραφταλιστή, σκούρα γαλάζια, την άγια θάλασσα. Τα γόνατά μου κόπηκαν, στάθηκα· ετούτη είναι η ομορφιά, συλλογίστηκα, ετούτη είναι η αφτέρουγη Νίκη, η κορφή της χαράς, πιο απάνω δεν μπορεί να φτάσει ο άνθρωπος...».⁵²

Όταν ο Πύρρος επισκέφθηκε τη Λαυρεωτική, βρήκε το οικιστικό πεδίο, όπου θα αναπτυχθεί η Καμάριζα, η πόλη του Λαυρίου και οι βιομηχανικές μεταλλουργικές εγκαταστάσεις του 19ου αιώνα, εγκαταλελειμμένο. Βρέθηκε εκεί στο τέλος μιας μακράς εποχής, η οποία άρχισε από τον Στ' μ.Χ. αιώνα και έφθανε προς το τέλος της, μιας εποχής που «τα λαυρεωτικά μεταλλεία καλύφθηκαν από ερημιά αλλ' όχι και από τη λήθη».⁵³ Ωστόσο, ο Πύρρος, μελετώντας κείμενα προγενέστερων του περιηγητών, λαμβάνοντας υπόψη του εντυπώσεις άλλων επισκεπτών και περπατώντας το λαυρεωτικό χώρο αναφέρει: *«περί αυτόν τον τόπον φαίνονται ερείπια παλαιά διαφόρων ναών και χωρίων και σκωρία χρυσίου και αργύρου... το Λαύριον όρος, εις το οποίον ορώνται πολλόταται τρύπαι βαθείαι ως σπήλαια, από τας οποίας έκβαζον το αργύριον και το χρυσίον... Μετά 4 μίλια προς άρκτον του Σουνίου ακρωτηρίου είναι λιμήν, όπου αράζουν πλοία μικρά και τόπος, όστις λέγεται του Πασσά το πηγάδι. Ο λιμήν ούτος ίσως είναι ο κάπος (sic) των παλαιών· περί τον τόπον τούτον ευρίσκονται πέτραι με σίδηρον και μόλυβδον και πολλή σκωρία χρυσίου· μετά τον λιμένα τούτον κείται το μακρόν ακρωτήριον, το οποίον κοινώς μαύρη πούντα καλείται»* (Π.Θ.-Π., σ. 197-201).

Ασφαλώς χρυσός δεν υπήρχε και εδώ κάνει λάθος ο Πύρρος παρασυρόμενος από ανυπόστατους λόγους, ανεξέλεγκτες φήμες και εσφαλμένες εκτιμήσεις του. Αλλά, βέβαια, η Λαυρεωτική είναι μια μεταλλοφόρος περιοχή 200.000 στρεμμμάτων, όπου συναντώνται 200 τουλάχιστον μεταλλεύματα, με πλέον αξιόλογα τα

52. Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, εκδ. «Ν. Καζαντζάκης», Αθήνα 1961, σ. 136.

53. Ευ. Χ. Κακαβογιάννης, *Τα αρχαία μεταλλεία της Λαυρεωτικής· το μεγαλύτερο βιομηχανικό-εργασιακό εγχείρημα στην αρχαία Ευρώπη*, εκδ. «Υπουργείο Εργασίας», Αθήνα 1988, σ. 51.

αργυρούχα.⁵⁴ Η μεταλλευτική δραστηριότητα είχε αναπτυχθεί στο έπακρο κατά τη διάρκεια της κλασικής περιόδου, όταν και επιτεύχθηκαν οι μέγιστες παραγωγικές επιδόσεις. Από την επεξεργασία των μεταλλευμάτων παρήχθησαν τεράστιες ποσότητες μεταλλευτικών και μεταλλουργικών (εκβολάδων, σκωριών) απορριμμάτων, τα οποία περιείχαν, ακόμη, υπολογίσιμα ποσοστά μετάλλου.⁵⁵ Αυτά τα απορρίμματα, τα υπολείμματα επιφανειακών εκμεταλλεύσεων, τα εδαφιαία ορύγματα, τα σπηλαιώδη κοιλώματα, τις στοές και τις γαλαρίες παρατήρησε και αποτύπωσε στο έργο του ο Διονύσιος.

Το τοπωνύμιο «*Μαύρη πούντα*» που διασώζει ο Πύρρος, επαληθεύει την ονοματολογική θέση Κακαβογιάννη, ο οποίος, υπογραμμίζοντας ότι, αν και σήμερα η Πουνταζέζα «δεν διακρίνεται για την ανάλογη απόχρωσή της», επισημαίνει ότι το 1864 «στον ευρύτερο χώρο του ακρωτηρίου υπήρχαν μεγάλες ποσότητες αρχαίων σκωριών, που είχαν απορριφθεί ως άχρηστες και παρακείμενο εργαστήριο τήξης μεταλλευμάτων... Τα υλικά αυτά απορρίφθηκαν... από τις εταιρείες του Λαυρίου για ανάτξη και εξαφανίσθηκαν τελείως».⁵⁶ Στη ΒΑ. πλευρά της Πουνταζέζας ο Καθηγητής Κ. Κονοφάγος και ο αρχαιολόγος Αποστόλου προέβησαν στην ανασκαφή «εννέα καμίνων τήξης», που χρονολογούνται στα τέλη του 4ου και του 3ου π.Χ. αιώνα.⁵⁷ Ο Πύρρος ακριβολογεί εκτιμώντας ότι το λιμάνι του Πασά είναι «*παλαιόν*», είναι «*αρχαίον*». Σήμερα έχει πλέον αποκαλυφθεί αγορά, «η αγορά εν Κοίλη», με εργαστήρια, καταστήματα, αποθηκευτικούς χώρους, εκτάσεως 3.416 τετραγωνικών μέτρων περίπου. «Αυτόν τον οικισμό εννοεί τον 1ο μ.Χ. αι. ο Στράβων ως αξιόλογο δήμο Σουνιέων, γιατί ο κλασικός δήμος των Σουνιέων στην άκρη ήδη είχε αρχίσει να παρακμάζει απ' τα μέσα του 3ου π.Χ. αι. και κυρίως τον 2ο π.Χ. αι., οπότε το κέντρο της δραστηριότητας είχε μεταφερθεί στο λιμάνι «Πασά»⁵⁸ στην περιοχή «των Σαλαμινίων των από Σουνίου».⁵⁹

Εύγλωττη και συγκεκριμένη είναι η ιστοριογραφική υπόμνηση του Θορικού, του αξιολογότερου μεταλλευτικού και μεταλλουργικού κέντρου της περιοχής

54. Χ. Μπαμπούνης, «Κίνηση ιδεών και προσώπων από την Ευρώπη στο Νεότερο Λαύριο 1865-1890», *Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998: Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα 1999, σ. 83.

55. Ευ. Χ. Κακαβογιάννης, «*Μέταλλα συγκεχωρημένα*» – η οργάνωση της εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου της Λαυρεωτικής από την Αθηναϊκή Δημοκρατία, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1994, υπό εκτύπωση από το Τ.Α.Π.Α.

56. Ευ. Χ. Κακαβογιάννης, «Αρβανίτικα τοπωνύμια της Λαυρεωτικής σχετιζόμενα με τα μεταλλεία της», *Ονόματα* 10, Αθήνα 1986, σ. 153-154.

57. Γ. Δερμάτης, *Τοπίο και μνημεία...*, ό.π., σ. 89.

58. Γ. Δερμάτης, *Τοπίο και μνημεία...*, ό.π., σ. 85-87.

59. Ευ. Χ. Κακαβογιάννης, «Επιλογή τοπωνυμίων της Λαυρεωτικής», *Πρακτικά Α' Επισημοτικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (19-21.10.1984)*, Αθήνα 1985, σ. 91, 102.

(μυκηναϊκής κυρίως περιόδου) ως τον 6ο π.Χ. αιώνα: «*παραμπρός είναι το Θούριον ή Θορικό, το οποίον Θερικόν κοινώς λέγεται· ο λιμήν ούτος είναι ευμεγέθης· προς τον λιμένα φαίνονται τα ερείπια του παλαιού Θορικού...· κείται μια υψηλή κορυφή ενός βουνού, επί της οποίας οράνται τινά ερείπια παλαιά. Όλος αυτός ο τόπος είναι ωραίος, οι δρόμοι αμαζωτοί και διαβατοί*» (Π.Θ.-Π., σ. 201). Προφανώς πρόκειται για το Βελατούρι, στο οποίο άρχισε το 1963 ανασκαφές η Βελγική Αρχαιολογική Αποστολή με σημαντικά αποτελέσματα.

Γίνεται, τέλος, αναφορά στο τοπωνύμιο «*Εργαστήριον*». Συγκεκριμένα, μετά την Πουνταζέζα και το Πάνορμο, «*ευρίσκομεν τόπον τινά και μικρόν λιμένα εργαστήριον κοινώς λεγόμενον*». Το τοπωνύμιο «*Εργαστήρια*», γράφει ο Ευ. Κακαβογιάννης, είναι «*άλλη μια γενική ονομασία της Λαυρεωτικής, δημιουργημένη από τους μετακλασικούς Αθηναίους, επειδή προφανώς λειτούργησαν εκεί πολυάριθμα μεταλλευτικά εργαστήρια... Το τοπωνύμιο Εργαστήρια φαίνεται πως συνέχισε να χρησιμοποιείται και κατά τη μακραίωνη διακοπή των μεταλλευτικών έργων και με την προφορική παράδοση έφτασε ως τις μέρες μας, τροποποιημένο όμως και ως όνομα ενός περιορισμένου χώρου των αργυρείων. Η περιοχή του λιμανιού του σημερινού Λαυρίου λεγόταν πριν από το 1864 Πόρτο-Εργαστηράκια και, αυτό νομίζω, πιστοποιεί την ύπαρξη του σχετικού αρχαίου τοπωνυμίου, επειδή η γέννησή του κατά την ερημία της Μεσαιωνικής περιόδου της Λαυρεωτικής δεν φαίνεται πιθανή*».⁶⁰

Τα μεταλλεία του Λαυρίου προσέφεραν στους Αθηναίους οικονομική ισχύ και κρατική αυτοπεποίθηση. Συνδέθηκαν, μάλιστα, τόσο στενά με την ανάπτυξη και την εξέλιξη της Αθηναϊκής Πολιτείας, ώστε είναι σαφώς δυσδιάκριτο τίνος η παρακμή προκαλούσε αντίστοιχες τάσεις στο άλλο. Ο Λαυρεωτικός άργυρος χρησιμοποιήθηκε από την Αθηναϊκή Πολιτεία για την κοπή αργυρού τετραδράχμου. Γράφει ο Πύρρος: «*Η Αθήνα ήτον θυγάτηρ Διός, παρθένος, ειλικρινής και καθαρά, ως είπομεν· ενομίζετο ως Θεά των Επιστημών και της φιλοσοφίας· Γλαυξ, όρνεον της Αθηνάς, σύμβολον της φιλοσοφίας και των επιστημών· ανδράποδον, διότι το πάλοι εις την Αττικήν ήσαν πολλότατοι δούλοι, οι οποίοι εδούλευον την γην και τα μεταλλεία· στάμνος και ονόματα των τότε αρχόντων κ.τ.λ. Το νόμισμα τούτο είναι πεντάδραχμον, ζυγιάζει πέντε δράμια, έχει διάμετρον 12 γραμμών, το οποίον, ως φαίνεται, είναι αντίτυπον του υπό του Πραξιτέλους κατασκευασμένου αγάλματος, το οποίον εσώζετο εις τον ακροπόλει ναόν της Αθηνάς, όλον από ορείχαλκον καθαρόν πεποιημένον*» (Π.Θ.-Π., σ. 179). Προφανώς το νόμισμα το οποίο μνημονεύει ο Πύρρος δεν είναι εκείνο του οποίου ο εμπροσθότυπος είναι η κεφαλή της Αθηνάς στεφανωμένη με φύλλα ελιάς και οπισθότυπος η Γλαύκα.⁶¹ Πρόκειται για το αρ-

60. Ευ. Χ. Κακαβογιάννης, «Επιλογή τοπωνυμίων...», ό.π., σ. 89-90.

61. Μ. Οικονομίδου, *Ελληνική τέχνη – αρχαία νομίσματα*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 1996, σ. 106, 107, 224, 225.

γυρό τετράδραχμο, κοπής του 129-128 π.Χ., με εμπροσθότυπο την κρανιοφόρο κεφαλή της Αθηνάς Παρθένου του Φειδία και οπισθότυπο τη Γλαύκα επάνω σε αμφορέα, το οποίο φυλάσσεται στο Νομισματικό Μουσείο.⁶²

Το ιστοριογραφικό κείμενο του Πύρρου παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον. Το σκεπτικό της εργασίας του στηρίζεται στην πρόθεση του συγγραφέα «να προσαρμόσω τους νέους τόπους... και ούτω να κάμω ένα νέον Ανάχαρσιν ή και ένα νέον Πανσανίαν, ήτοι μίαν νεωτέραν γεωγραφικήν έκθεσιν» των ελληνικών επαρχιών. Το εγχείρημά του αυτό το πέτυχε σ' έναν ικανοποιητικό, για την εποχή του και τα μέσα που διέθετε, βαθμό. Όχι τυχαία ο Πύρρος ενθυμείται τον «Νέον Ανάχαρσιν». Πρόκειται για το γνωστό έργο «Voyage du jeune Anacharsis en Grèce» (Paris 1788) του Γάλλου αρχαιολόγου και λογοτέχνη αββά J. Burthélemy (v. 3, Βιέννη 1797) που συμμετέφρασε ο Ρήγας ο Φερραίος με τον εκ Ζακύνθου Γεώργιο Βεντότη. Ένας μόνο τόμος (ο τέταρτος) της μετάφρασης διασώθηκε –και εκείνος σε ελάχιστα αντίτυπα⁶³– από την κατάσχεση (και καταστροφή) όταν ο Ρήγας συνελήφθη από την αυστριακή αστυνομία. Το αρχαιόφιλο πνεύμα που διέπνεε το έργο αυτό αποσκοπούσε, μεταξύ άλλων, και στην πατριωτική αφύπνιση των υπόδουλων Ελλήνων, οι οποίοι θα συνέκριναν το ένδοξο παρελθόν με το δυστυχές παρόν τους. Είναι βέβαιο ότι σ' αυτό επιχειρεί να προτρέψει τους Έλληνες και ο Διονύσιος. Ιδιαίτερα για την περιοχή των Αθηνών και της Αττικής, αυτό είναι ευκρινέστερο τόσο από την καταφυγή στην αρχαία ελληνική μυθολογία, ιστορία και αρχαιολογία,⁶⁴ καθώς και από το ότι γράφεται στις βασικές του γραμμές, όσον

62. Μ. Οικονομίδου, *Ελληνική τέχνη - αρχαία νομίσματα...*, ό.π., σ. 190, 191, 249, 250.

63. Ν. Βέης, «Η περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος του Αββά Βαρθελεμού και αι ελληνικαί μεταφράσεις αυτής», περ. *Νέοι Δρόμοι*, 1942, αρ. 56-57, σ. 3-4 και αρ. 58-60, σ. 3-6. Λ. Ι. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής*, Αθήναι 1963, σ. 59-61.

64. Μία από τις αναγνωρίσεις της προσφοράς του Διονυσίου του Πύρρου του Θετταλού έρχεται από την Αρχαιολογική Εταιρεία των Αθηνών το 1840, όταν, με το ακόλουθο διαπιστευτήριο έγγραφο, τον κατέταξε στις δέλτους των εταίρων της: «Προς τον Κύριον Δ. Πύρρον. Η αρχαιολογική Εταιρεία, προ τριών ήδη ετών υφισταμένη, και μεταξύ των μελών της πολλούς των επισημοτάτων ανδρών της Ευρώπης, παραλαβούσα σκοπόν προτίθεται, ως εκ των εγκλείστων πρακτικών θέλετε πληροφορηθή να συντελέσει εις την ανασκαφήν, συλλογήν, ανέγερσιν των εν Ελλάδι αρχαιοτήτων ή λαμπρά αυτή παρακαταθήκη, την οποίαν οι προπάτορές μας κατέλιπον διά να μας ενθυμήσωσι την παλαιάν δόξαν του έθνους μας, την οποίαν διετήρησε πιστώσ η γη της Ελλάδος και οι αιώνε δεν ηδυνήθησαν να καταστρέψωσιν, είναι θησαυρός τιμαλής, εις του οποίου την διατήρησιν, πας φιλόπατρις Έλλην πρέπει υψαυχένως να συνεισφέρει το εφ' εαυτώ. Γνωρίζουσα η εφορία της Εταιρίας, τα φιλογεννή σας αισθήματα, και πεποιθεία, ότι δεν θέλει μάτην επικαλεσθή την σύμπραξίν σας, οπότε πρόκειται περί έργου την εύκλειαν της πατρίδος αφορώντος, σας διευθύνει το έγκλειστον δίπλωμα, μέλους αυτής και δεν αμφιβάλλω ότι η συνδρομή σας έσται τελεσιουργός εις την πρόοδον των σπουδαίων έργων της. Ο πρόεδρος Ι. Ρίζος. Ο Γραμματεύς Ραγκαβάς». Βλ. «Περιήγησις ιστορική και βιογραφία Διονυσίου Πύρρου...», ό.π., σ. 132-133.

αφορά τουλάχιστον στα *Αττικά*, πριν από την απελευθέρωση. Γι' αυτό ουδεμία μνεία γίνεται της σκέψης και προσπάθειας του Καποδίστρια ήδη από το 1829 να θεωρηθεί η εκμετάλλευση των αρχαίων σκωριών του Λαυρίου εθνική υπόθεση.⁶⁵ Η γλώσσα γραφής της *Περιηγήσεως* είναι απλή, τηρουμένων των αναλογιών, καθαρεύουσα και περιλαμβάνει τη διαχρονική και μάλλον σφαιρική εξέταση του χώρου. Αν εξαιρεθεί το έργο του Ιω. Ρ. Ραγκαβή *Τα Ελληνικά* (τ. 1-3, Αθήναι 1853-1854), δεν έχει εντοπισθεί στη νεότερη ελληνική γεωγραφική φιλολογία έργο ανάλογου βεληνεκούς.⁶⁶

Η ιστορία αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής μας, χωρίς το οποίο το παρόν δεν θα ήταν δυνατόν να κατανοηθεί, στο βαθμό βέβαια που αυτό είναι εφικτό.⁶⁷ Η διαμορφωτική προοπτική που εναποτίθεται στο μάθημα της ιστορίας είναι πολύ σημαντική παιδαγωγική και γνωστική υπόθεση, επειδή οι νέοι άνθρωποι είναι αναγκαίο να αντιλαμβάνονται ότι καλούνται να ακολουθήσουν νέους τρόπους οργάνωσης της ατομικής και κοινωνικής ζωής σε τοπικό κατ' αρχήν περιβάλλον και πεδίο. Η ιστορική συνείδηση –και μάλιστα η πρωτογενώς διαμορφούμενη από τη μελέτη της τοπικής ιστορίας– ενισχύει τη γόνιμη διείσδυση στο παρελθόν και την αξιολογική του θέαση στο παρόν. Οι συνιστώσες, άλλωστε, της τοπικής ιστορίας και η αναγωγή της στη γενική και παγκόσμια εμπειρία αναδύεται σήμερα αιτούμενο και ζητούμενο της διδακτικής της ιστορίας στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Κατά τούτο, η *Περιήγησις της Ελλάδος* του Διονυσίου του Πύρρου του Θεσσαλού, αποτελεί αξιοσημείωτη ευκαιρία και δυνατότητα αρχικά για την ανάπτυξη του περιβάλλοντος εκκίνησης και οργάνωσης του σχεδίου μιας συνέντευξης τοπικής ιστορίας σε σχολικό επίπεδο, ακολούθως δε, και κατά περίπτωση, σημεία του ιστοριογραφικού αυτού κειμένου είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν στη διατύπωση και στην απάντηση του κεντρικού και των δευτερευόντων ερωτημάτων που τίθενται κατά την ευρύτερη ιστορική σχολική αναζήτηση.⁶⁸

Η διαπίστωση ότι οι πληροφορίες που ο Πύρρος παρέχει δεν είναι πάντοτε τόσο ακριβείς, όπως παλαιότερα πίστευαν,⁶⁹ η δυσανάλογη έκθεση και προβο-

65. Ευ. Κακαβογιάννης, «Το Λαύρειον και ο Ιωάννης Καποδίστριας», *Πρακτικά Ζ' Επισημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Κορωπί 1998, σ. 440-458. Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την καποδιστριακή περίοδο...*, ό.π., σ. 418.

66. Αθ. Θ. Φωτόπουλος, «Διονυσίου Πύρρου του Θεσσαλού, *Περιήγησις της Ελλάδος – Αχαϊκά...*», ό.π., σ. 87.

67. Χ. Μπαμπούνης, «Πηγές και σχολική έρευνα της τοπικής ιστορίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση», *Πειραματικό Πρόγραμμα για τη διδασκαλία της Τοπικής Ιστορίας στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*, Αθήνα 1999, σ. 66.

68. Γ. Λεοντίνης – Μ. Ρεπούση, *Η Τοπική Ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της Σχολικής Παιδείας*, Ο.Ε.Δ.Β., σ. 98-111.

69. Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, «Αντί Προλόγου», στο Ανδρ. Κεραμιδάς, *Διονυσίου Πύρρου του Θεσσαλού, Αργολικά...*, ό.π., σ. 8.

λή της αρχαίας ιστορίας – με μια υπερβάλλουσα προγονολατρευτική διάθεση, οι αστοχίες του ενίοτε στον γεωγραφικό προσανατολισμό των μικρο-τόπων αντί να μας αποτρέπουν από τη χρήση του έργου, αντίθετα μας παρωθούν επειδή η γνώση που θα αποκτήσουν οι μαθητές δεν θα είναι προκαθορισμένη αλλά ελέγξιμη, σταδιακή και βαθμιαία κατακτήσιμη, ως διόρθωση, ενίσχυση, πρόσθεση, τροποποίηση, αποδοχή και προέκταση. Ειδικότερα, το έργο του Πύρρου είναι δυνατόν να χρησιμεύσει ως προσβάσιμο αντέρεισμα έμμεσης ιστορικής πηγής για την αλλοίωση των περιβαλλοντικών παραμέτρων της ΝΑ. Αττικής εξαιτίας της παρέμβασης του ανθρωπογενούς στοιχείου, για τη διαπίστωση των σοβαρών αλλαγών στην ακτογραμμή και τις αλόγιστες επεμβάσεις στο ανάγλυφο της γης, τις εξελίξεις στην πανίδα και στη χλωρίδα,⁷⁰ την κατάσταση του εθνικού δρυμού του Σουνίου, για την αξιολόγηση του αρχαιολογικού, ιστορικού και λαογραφικού περιεχομένου των περιηγητικών χρονικών,⁷¹ την επίδραση της λειτουργίας των μεταλλείων της Λαυρεωτικής στο φυσικό περιβάλλον της Νοτιότερης Αττικής,⁷² καθώς και για τις δυνατότητες της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ανάπτυξης της περιοχής. «Καθοριστικής σημασίας για το περιβάλλον και το μέλλον της περιοχής αποτελεί “το μοντέλο ζωής” που θα προβλεφθεί και κατά πόσο θα ελεγχθούν οι πράγματι εκρηκτικές τάσεις εκτόνωσης της Αθήνας».⁷³ Κατ’ αυτόν τον τρόπο, οι μαθητές αντιστέκονται σε παραπλανητικές ιδέες και χαράσσουν υπεύθυνα την πορεία του. Ας μη θεωρηθεί η διδακτική αυτή εισήγηση ως ανεδαφική και ως ουτοπιστική πρόταση μάθησης. Το σημαίνουν εκπαιδευτικό δυναμικό της περιφέρειας της Νοτιοανατολικής, δηλαδή, Αττικής είναι σε θέση να αντιστρέψει την κασσάνδρεια πρόβλεψη του ελληνολάτρη Χεμινγκουαίη «*Ηταν τόσο όμορφο τ’ όνειρο για να κρατήσει*» σε μια προσωπική εκπαιδευτική και παιδευτική βεβαιότητα που ανάγεται στο παρόν και στο μέλλον αυτού του τόπου «*Γιατί τα όνειρα βγαίνουν αληθινά, μόνο αν τα πιστεύεις*».

70. Έλση Σπαθάρη, «Η φύση στην Αττική κατά την αρχαιότητα», σ. 82-89. Γ. Σφήκας, «Η Χλωρίδα της Αττικής», *Αττικό Τοπίο και Περιβάλλον*, Αθήνα 1991, σ. 102-105. Γ. Χανδρινός, «Η πανίδα στον Αττικό χώρο», *ό.π.*, σ. 106-113. Βλ. και Κ. Κάσσιος, «Προβλήματα φυσικού περιβάλλοντος Μεσογείων - Λαυρεωτικής», *Πρακτικά Β’ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια Αττικής 25-28 Οκτωβρίου 1985)*, Καλύβια 1986, σ. 81-85.

71. Πρβ. Ελευθ. Βεκρής, «Οι περιηγητές στην Παιανία-Λιόπεσι», *Πρακτικά Ε’ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Παιανία 5-8 Δεκεμβρίου 1991)*, Παιανία 1994, σ. 405-411.

72. Ευ. Χ. Κακαβογιάννης, «Η επίδραση της λειτουργίας των Μεταλλείων της Λαυρεωτικής στο φυσικό περιβάλλον της νοτιότερης Αττικής», *Αττικό Τοπίο και Περιβάλλον*, Αθήνα 1989, σ. 162-173.

73. Σταύρος Ιατρού, «Προβλήματος περιβάλλοντος ΝΑ. Αττικής», *ό.π.*, σ. 682.